

Коляда Н. М. Зарубіжний досвід дитячого руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Н. М. Коляда // Порівняльно-педагогічні студії. – 2014. – Вип. 4 (22). – С. 18–25.

**УДК (477)(043.3)**

**Н. М. Коляда**

д. пед. н., доц., професор кафедри соціальної педагогіки,  
соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного  
педагогічного університету імені Павла Тичини

### **ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДИТЯЧОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

**Коляда Н. М. Зарубіжний досвід дитячого руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.**

У статті розкрито основні напрями розвитку зарубіжного дитячого руху як важливого об'єктивного чинника виникнення в Україні дитячого руху. З'ясовано, що світовий дитячий рух кінця ХІХ – початку ХХ ст. представлений рядом дитячих формувань, різноманітних як за формою, так і за змістом діяльності, як самоорганізованих, так і целеспрямовано організованих. Автором виокремлено такі основні напрями зарубіжного дитячого руху досліджуваного періоду: патріотичний (військово-патріотичний), культурологічний, соціальний, екологічний (натуралістичний), скаутський та ін. Дитячий рух став помітним соціокультурним явищем у багатьох країнах світу, що не лише відображало тенденції суспільного розвитку, а стало значним стимулом розвитку науки і практики виховання.

*Ключові слова:* дитячий рух, зарубіжний дитячий рух кінця ХІХ – початку ХХ ст., дитяча організація, дитяче об'єднання.

**Коляда Н. Н. Зарубежный опыт детского движения конца ХІХ – начала ХХ в.**

В статье раскрыты основные направления развития зарубежного детского движения как важного объективного фактора возникновения детского движения в Украине. Выяснено, что мировое детское движение конца XIX – начала XX в. представлено рядом детских формирований, различных как по форме, так и по содержанию деятельности, как самоорганизующихся, так и целенаправленно организованных. Автором выделены следующие основные направления зарубежного детского движения исследуемого периода: патриотическое (военно-патриотическое), культурологическое, социальное, экологическое (натуралистическое), скаутское и др. Детское движение стало заметным социокультурным явлением во многих странах мира, которое не только отражало тенденции общественного развития, а стало значительным стимулом развития науки и практики воспитания.

*Ключевые слова:* детское движение, зарубежное детское движение конца XIX – начала XX в., детская организация, детское объединение.

### **Kolyada Nataliya. Foreign experience of children's movement in the late 19th – early 20th century**

The main directions of foreign children's movement development as an important objective factor of children's movement arising had been revealed in the article. Forms of self-organization of children's social activity, process of social and educational cooperation of equivalent subjects of social action (children and adults) for the socialization, social education, social and educational support of the child, his rights protection, development of interests, implementation of plans etc. had been described in the children's movement context.

The author distinguished the following main directions of studied period foreign children's movement as: *patriotic (military-patriotic)* – children and youth structures, oriented to training boys to defend the independence of their country, «Boys Brigade» (Scotland), «School battalions» (France), «Union of Young Motherland Defenders» (Germany), «Association of Boys' Skills», «League of Boys Empire» (England), «Church Boys Brigades», «Jewish Boys Brigades», «Society of Falcons» (Czech Republic), «Catholic Boys Brigades» (Europe); *cultural* –

movement of high school students «Migratory Birds» (Germany, the beginning of the 20th century), from which in 1911 the children and youth organization «Union of Young Germany» which promoted a military revival of the country had been established; *social* – amateur school and out-of-school «savings banks», «mutual aid societies» («National Union of School Mutual Aid Societies» founded in 1906 in France); *environmental (naturalistic)* – «May Unions» that at the beginning of the 20th century had spread in Germany, Switzerland, and later in Russia; *scout* – one of the most striking examples of the global children's movement origin. That group included both directly Scout Associations (educational system «scouting» was founded in England in 1899), and a number of children's groups of early 20th century. Those groups had been acting on the scout basis: children's groups of «Forest Indians», unions «Sons of Daniel Boone», «Boys Pioneers of Dan Byrd» etc.

It was found that children's movement had become a prominent social and cultural phenomenon in many countries, reflecting not only the tendencies of social development, but had become a significant stimulus for the development of science and practice of education.

*Key words:* children's movement, foreign children's movement of the late 19th – early 20th century, children's organizations, children's union.

Істинне новаторство у будь-якій справі, особливо у такій складній, як виховання, можливе лише на міцному науковому фундаменті, за умови критичного використання досвіду минулого, ознайомлення з яким убезпечує від зайвих захоплень та помилок, від відкриття давно відкритого, натомість забезпечує його прогностичність. Тому питання про наявність чи відсутність традицій дитячого руху в Україні є питанням про його статус як суб'єкта історичного творення. Як і будь-яке соціальне явище, у своєму розвитку він зазнавав трансформацій, переживав часи піднесення і занепаду.

Важливим методологічним підходом до пізнання дитячого руху як соціально-педагогічного явища стало наукове осмислення чинників його виникнення. Серед інших, важливим об'єктивним чинником виникнення

дитячого руху в Україні визначаємо зарубіжний досвід кінця XIX – початку XX ст.

До кінця XIX ст. дитячий рух вже існував у ряді європейських країн у формі релігійних, військово-спортивних та інших дитячих (дитячо-юнацьких) організацій. Дитячий рух став помітним соціокультурним явищем у багатьох країнах світу, що не лише відображало тенденції суспільного розвитку, а стало значним стимулом розвитку науки і практики виховання.

Історія розвитку дитячого руху висвітлена й у працях сучасних російських дослідників (Л. Алієва, М. Басов, М. Богуславський, Е. Мальцева, І. Руденко, Т. Трухачова та ін.), які розглядають розвиток педагогіки дитячого руху та її наступниці, соціокінетики дитинства, в історичному контексті. Останніми роками з'явилася низка досліджень, присвячених різним соціально-педагогічним аспектам діяльності сучасних дитячих і молодіжних організацій, зокрема роботи Т. Алексеєнко, Є. Анохіна, М. Баяновської, С. Диби, Ю. Жданович, А. Зайченко, О. Кравченко, С. Левицького, О. Лісовця, Я. Луцького, В. Окаринського, Р. Охрімчук, Ж. Петрочко, Ю. Поліщука, В. Русової, Б. Савчука та ін. Проте на сьогодні залишається малодослідженим зарубіжний досвід діяльності дитячих об'єднань та організацій кінця XIX – початку XX ст. як об'єктивна передумова виникнення дитячого руху.

Мета статті – розкрити основні напрями розвитку зарубіжного дитячого руху в кінці XIX – на початку XX ст.

Як показав аналіз джерел, першою спробою міжнародного об'єднання дітей та молоді було створення у 1855 р. протестантськими діячами європейських країн та США Всесвітнього альянсу асоціації молодих християн.

Цікавою сторінкою у розвитку світового дитячого руху є діяльність дитячо-молодіжних структур патріотичної спрямованості, зорієнтованих на підготовку хлопчиків до захисту незалежності своєї держави.

Так, на початку XX ст. у багатьох країнах світу *за військовим принципом* діяв цілий ряд об'єднань, основна мета яких – національно-патріотичне, фізичне виховання юних громадян: «Бригади хлопчиків» (Шотландія),

«Шкільні батальйони» (Франція), «Союз юних захисників Вітчизни» (Німеччина); «Асоціація хлоп'ячих умінь», «Ліга хлоп'ячої імперії» (Англія), «Церковні бригади хлопчиків», «Бригади єврейських хлопчиків», «Товариство соколів» (Чехія), «Католицькі бригади хлопчиків» (у країнах Європи) [7, с. 47].

«Бригади хлопчиків» виникли у 1883 р. в Шотландії з ініціативи Уільяма Сміта. Основна мета їхньої діяльності – розповсюдження ідей «царства Христового», поєднання релігійного виховання з патріотичним. Цей рух був спробою держави використати дитячу активність, патріотичність, потребу в героїзмі з метою виховання громадянина, хранителя і продовжувача цінностей держави. Станом на 1908 р. кількісний склад «Бригад хлопчиків» у Великобританії, Канаді, Австралії, Південній Африці становив 64 000 чоловік. На думку дослідників, цінність такого руху полягала у його соціальній зумовленості об'єктивно-суб'єктивними чинниками суспільного розвитку та постановці важливої мети – формування особистості, що володіє високими громадянськими якостями [7, с. 25, 97].

Заслуговує на увагу рух учнів-старшокласників «*Перелітні птахи*», що виник у Німеччині на початку ХХ ст. Групи дітей та молоді (по 10–12 осіб) напередодні вихідних або шкільних канікул організовано відправлялися на природу, на найближчі околиці з метою вивчення рідного краю, народного фольклору, а також надання посильної допомоги людям, які її потребували (цим фактом ще раз акцентується соціально-педагогічний аспект діяльності дитячих формувань). У такий спосіб діти виявляли своєрідний мирний протест проти традицій дорослих, сім'ї, школи, міського життя; потребу наблизитися до сутності життя, природи, спілкування з простим народом. До того ж це був своєрідний акт самовизначення у товаристві дорослих, заяви на особливе місце борців за «здорові начала» у суспільстві, за його гуманізацію.

Спочатку рух «Перелітні птахи» мав самостійний характер. Як форма вияву природної об'єктивної дитячо-юнацької сутності, соціальної позиції дітей, він виражав інтереси, запити певної частини підлітків і молоді. Згодом відбувається його переродження в цілеспрямовано організовану реальність,

поступово підпорядковану дорослими для вирішення своїх «дорослих» завдань за допомогою дитячих зусиль [7, с. 17–18].

На думку німецького педагога Г. Вінекена, рух «Перелітні птахи» став здоровим началом у суспільстві, рухом проти «пороків» дорослого суспільства, до його оновлення цінностями нового покоління; засобом об'єднання «молодої сили», яка потребує «позитивних цілей», підтримки «дорослого» суспільства, що надасть йому форми організованої, реальної, дієвої сили. Саме досвід руху «Перелітні птахи» Г. Вінекен поклав в основу створення унікальної інноваційної «вільної шкільної общини» [148, с. 46].

Досвід руху «Перелітні птахи» – яскравий історичний приклад переростання самобутнього, природного, об'єктивного явища в реальність, що співвідноситься дорослими з визначеними соціально значущими цілями. На основі його розрізнених численних груп у 1911 р. було створено дитячо-молодіжну організацію «*Союз молоді Німеччини*». Оцінюючи діяльність «Перелітних птахів» як «нового значного факту культури», педагог-філософ С. Гессен визначає причини переродження цього руху в іншу реальність, серед яких – втрата рис самостійності та самодіяльності при постановці нереальних цілей і завдань, вирішення яких йому не під силу (зокрема, заява на створення своєї, відмінної від дорослих «культури юності») [4, с. 165–169]. Російський дослідник В. Лебединський пов'язує фінал «Перелітних птахів» з переростанням культурологічного руху за «самоцінність юності» в націоналістичні організації, що виступали за військове відродження великої Німеччини [8, с. 76].

В історії дитячого руху заслуговують на увагу дитячі формування, що діяли на початку ХХ ст. в Америці: дитячі групи «*Лісові індієці*», об'єднання «*Сини Деніела Буна*», «*Хлопчики-піонери Дена Берда*» та ін. Так, засновником руху «Лісові індієці» є державний діяч, учений-натураліст, художник, письменник Е. Сетон-Томпсон, який у 1900 р. в своєму маєтку організував табір для дітей, що діяв за індіанськими правилами, за принципом так званої лісової справи, що передбачала: вивчення та допомогу природі, полювання, «табірні зупинки», орієнтування, в'язання «вузлів», надання першої медичної

допомоги, особисті змагання і т.п. Основні принципи, мету, зміст і методи виховання юної особистості засобами природи на традиціях індіанських племен було висвітлено у 1902 р. у серії статей про народження нової системи дитячої організації «сетонських індіанців» та книгах «Березовий сувій лісових індіанців», «Книга лісових умінь та індіанських учень» [1, с. 14].

Станом на 1910–1911 рр. рух «Лісових індіанців» налічував понад 100 тисяч дітей та дорослих. Цей рух – наочне свідчення зародження нової реальності, в основі якої – об'єктивна дійсність, енергія дитини, її потреба в активності, дії, захисті своїх людських прав. До того ж, на думку деяких дослідників, досвід «сетонських індіанців» руйнує суб'єктивний погляд на монопольне джерело дитячого руху – скаутизм, який виріс на ідеях і досвіді перших різноманітних дитячих співтовариств світу, про які знав його засновник Р. Баден-Пауелл [7, с. 18–20].

Початок ХХ ст. – період зародження та розвитку дитячих самодіяльних структур, різноманітних як за формами, так і за змістом діяльності. Серед них заслуговують на увагу *самодіяльні шкільні та позашкільні «ощадні каси», «товариства взаємодопомоги»* тощо [13, с. 152].

Так, у 1906 р. у Франції (м. Бордо) була заснована *«Національна спілка шкільних товариств взаємодопомоги»*. До 1914 р. в країні вже нараховувалося 4 666 таких товариств, до складу яких входило 87 000 осіб. Основна мета їхньої діяльності – створення всіх необхідних умов для переходу дитини в «доросле» суспільство (соціалізація, громадська та особиста адаптація); надання конкретної допомоги школярам з малозабезпечених сімей; страхування від інвалідності та при хворобі; надання пільг, безкоштовного шкільного приладдя. Окремі з них (наприклад, «Позашкільні лісівницькі товариства») виконували важливу природоохоронну роботу, зокрема, з відновлення та насадження лісів. Члени деяких дитячих товариств звільнялися від зборів та податків [14, с. 153].

На початку ХХ ст. у Німеччині, Швейцарії, а згодом і в Росії набули поширення *«Травневі спілки»* («Майские союзы»), членами яких були діти й підлітки від 7 до 17 років. Основна мета їхньої діяльності полягала у захисті

птахів і тварин, розвитку гуманних почуттів до живих істот, любові до природи та розумного ставлення до всіх її дарів. М. Богуславський називає «Травневі спілки» передтечею сучасного екологічного руху [3, с. 25].

Один із найбільш яскравих прикладів зародження світового дитячого руху – *скаутизм*. Слово «скаут» походить від старофранцузького «*escouter*» і від латинського дієслова «*auscultare*», що означає – «уважно слухати». Англійське слово «*scout*» (розвідник, шпигун) у різних національних скаутських організаціях передавалося по-різному, зокрема: в росіян – «юные разведчики» (юні розвідники), в українців – пластуни і пластунки<sup>1</sup> (значення в більшості випадків тотожне до «розвідники») [9, с. 7–8].

Його засновник – англійський професійний військовий, герой англо-бурської війни Роберт Баден-Пауел, який у 1899 р. під час 217-денної вдалої оборони форту Мейфкінг у Південній Африці в англо-бурській війні взяв на службу хлопців як посланців, дозорців-бігунів, сигналізаторів і санітарів, створивши з них Мейфкінзький кадетський корпус. Влітку 1907 р. британський полковник на о. Браунс (в Ла-Манші) провів перший скаутський табір для 20 хлопців з різних частин Лондона, різного соціального походження – від дітей лордів до жебраків. А вже на початку 1908 р. вийшов у світ підручник «Скаутинг для хлопців» за авторством Р. Баден-Пауела [9, с. 7].

На думку дослідників дитячого руху, він один з перших побачив в дитині, особливому дитячому співтоваристві унікальний засіб позитивного впливу на особистість-індивідуальність, на підготовку підростаючого покоління, захисників інтересів своєї вітчизни. У створенні перших скаутських загонів Р. Баден-Пауел достатньо успішно, як показала історія, спробував поєднати державні інтереси (збереження цінностей, традицій держави) з природними дитячими потребами до дії, їх прагненням до героїчного, незвичайного, романтичного. Сам Р. Баден-Пауел так оцінював причини виникнення скаутизму в Англії: «Нація виявляє ознаку хвороби. Ми можемо визначити цю хворобу як занепад громадянського духу. Ми

---

<sup>1</sup> В Україні відповідником терміну «скаутинг» став термін «пластування». Саме ж слово «пласт» походить від назви козаків-розвідників, які називались «пластунами».



знаємо засіб від цієї хвороби, а саме: виховання характеру в підростаючому поколінні» [2, с. 56].

Поступово ідею скаутизму перейняла, пристосувавши її до своїх потреб і традицій, більшість народів світу. Поширення і визнання скаутизму в світі пояснюється не лише особистістю його засновника, а насамперед історичною, соціально-економічною та ідеологічною підготовленістю ґрунту, об'єктивній необхідності в нових формах, засобах виховання покоління нового часу. Ще задовго до скаутизму у світі існував досвід створення дитячих самодіяльних співтовариств, але їхня діяльність протікала в інших історичних умовах і не була широко затребувана суспільством і державою [7, с. 192].

Організація скаутів могла з'явитися лише в певний історичний час з відповідно достатнім рівнем розвитку держави і суспільства. Як наслідок – система «скаутинг» була сприйнята світовими державами і суспільствами як виховна система передачі досвіду, забезпечення спадковості поколінь, об'єднання та взаємодії дітей та дорослих навколо спільної суспільної справи [6, с. 145].

Скаутизм, що швидко поширився у світі, став наочним і переконливим доказом народження нової соціальної реальності – дитячого руху, в основі якого – поєднання природних потреб дітей, зростання дитячої активності та їхня соціально-історична цільова реалізація у суспільстві [1, с. 15].

Таким чином, світовий дитячий рух кінця XIX – початку XX ст. представлений рядом дитячих формувань, різноманітних як за формою, так і за змістом діяльності, як самоорганізованих, так і целеспрямовано організованих. Серед усього різноманіття дитячих формувань у світовій практиці кінця XIX ст. ми виокремили такі основні типи дитячого руху: патріотичний (військово-патріотичний), культурологічний, соціальний, екологічний (натуралістичний), скаутський.

Аналіз зарубіжного досвіду діяльності дитячих формувань кінця XIX – початку XX ст., що був важливим прикладом для вітчизняного дитячого руху, не є вичерпним і не претендує на досконалість та всебічність. По-перше, через

певну суперечливість, зокрема: щодо першості виникнення дитячого руху (об'єднань) у світі; правомірності віднесення окремих об'єднань до дитячих (дитячо-юнацьких). Наприклад, вітчизняний історик, дослідник українського скаутського руху В. Окаринський відносить скаутинг та ряд його попередників (названих нами, як дитячі) до молодіжного руху [9]. Ми частково погоджуємося з таким підходом та розглядаємо скаутський рух як дотичний до дитячого, підтвердженням чого, насамперед, є принаймні вік частини скаутів (пластунів). Сам В. Окаринський наводить приклади, що підтверджують нашу думку: в 1914 р. у Львові виник пластовий відділ так званих стрільчаків, що складався з дітей 8–12 років (учнів української школи УПТ ім. Б. Грінченка). Автор називає їх молодшими пластунами, попередниками пластових новаків (діти віком 6–12 років), запроваджених тільки у 1924 р. [9, с. 35]. До того ж, враховуючи, з одного боку, таку невизначеність, а з другого актуальність, означена наукова проблема потребує окремого наукового дослідження.

Перший зарубіжний досвід організації дитячої самодіяльності, самореалізації в різних державах світу переконує в об'єктивності, закономірності, життєво-суспільній значущості дитинства як реальної активної сили – суб'єкта суспільства.

Ще одним важливим об'єктивним чинником виникнення дитячого руху ми виокремлюємо *молодіжний рух*, що набув активного розвитку в другій половині XIX ст. у багатьох країнах світу, в тому числі і на українських землях.

Враховуючи територіальні межі нашого дослідження ми зупинимося на короткому аналізі молодіжних структур, що діяли в межах Наддніпрянської України. Проте хочемо згадати, що значного розвитку у XIX ст. молодіжний рух набув і на Західноукраїнських землях, зокрема в таких формах: студентські та учнівські громади, молодіжні гуртки, товариства [«Дружній лихвар» (згодом «Академічне братство»), «Січ», «Общество русских академиків «Союз»» (Чернівці)], організації («Гайдамаки», «Довбуш») студентські корпорації («Запороже», «Чорноморе») та цілий ряд інших [11, с. 83–91].

Становлення молодіжного руху на території Наддніпрянської України відбувалося в контексті піднесення просвітницького руху середини XIX ст., представленого такими суспільними течіями, як слов'янофільство, панславізм та різними конспіративними організаціями, освітня позиція яких ґрунтувалася на демократичних принципах. Розробкою філософії української національної ідеї як складової загальнослов'янського процесу займалися члени Кирило-Мефодіївського товариства – таємної політичної організації, створеної 1845 р. у Києві. Рух за впровадження національної української ідеї не припинявся і після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства у 1847 р. [5, с. 16].

Яскравим представником молодіжного національно-визвольного руху кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. стали Громади – напівлегальні осередки української інтелігенції, студентів та учнівської молоді, які у кінці 1860 р. – на початку 1861 р. виникли у Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах України [10, с. 75].

У другій половині XIX ст. поширився рух за створення «земляцтв» – студентських громад за територіально-національною ознакою «для самодопомоги і культурної праці» (Петербург, Москва, Київ, Одеса, Харков) [11, с. 92–93].

Молодіжний (юнацький) рух початку XX ст. представлений цілим рядом формувань різної спрямованості, з-поміж яких – товариства учнів середніх навчальних закладів («середньошкільників») («Молода громада»), учнівські організації (Київ, Житомир), нелегальні революційні учнівські гуртки («Український гурток Полтавських семінаристів» та ін. В різних містах України (у Харкові, Полтаві, Києві, Миргороді, Житомирі, Катеринославі та ін.) діяли польські юнацько-молодіжні студентські організації, серед яких: революційна організація «Молодих поляків», «Об'єднане товариство польської молоді», польські учнівські самоосвітні гуртки, «Київський комітет польських учнів», гімназійне польське товариство «Соколи», «Юнацька спілка», «Стрілкова дружина», «Бартошева дружина», студентські організації «Полонія», «Корпорація», польська студентська організація у Київському політехнічному інституті «Братня допомога»

та ін. Виявом молодіжної активності стали студентські з'їзди, конференції [17, арк. 151; 16, арк. 34; 12, арк. 119; 15, арк. 230].

Розвиток молодіжного руху на українських землях продовжився на початку ХХ ст. у вигляді мережі різнопланових молодіжних структур, діяльність яких розглядаємо як один з об'єктивних чинників виникнення дитячого руху.

Таким чином, об'єктивним чинником виникнення вітчизняного дитячого руху став зарубіжний досвід діяльності дитячих формувань кінця ХІХ – початку ХХ ст., з-поміж яких нами виокремлено такі основні напрями: патріотичний (військово-патріотичний), культурологічний, соціальний, екологічний (натуралістичний), скаутський та ін. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні змістово-методичних аспектів діяльності вітчизняних і зарубіжних дитячих об'єднань та організацій означеного періоду як об'єктивної передумови виникнення дитячого руху.

#### **Список використаних джерел**

1. Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства. – М., 2002. – 322 с.
2. Баден-Пауэлл Р. Юный разведчик. Руководство по скаутизму / Р. Баден-Пауэлл. – СПб, 1918. – 236 с.
3. Богуславский М. В. Детское движение в России: между прошлым и будущим : монография / М. В. Богуславский. – Тверь : Научная книга, 2007. – 112 с.
4. Валеева Р. А. Гуманистическое воспитание: опыт реформаторских школ Европы первой половины ХХ века / Р. А. Валеева. – Казань : КГПУ, 1996. – 172 с.
5. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості). – К. : ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1997. – 179 с.
6. Кудинов В. А. История скаутского движения в России в ХХ веке / В. А. Кудинов, А. В. Ярмольчук. – М. : Национальный институт бизнеса, 2004. – 170 с.
7. Кудряшов Ю. Российское скаутское движение. Исторический очерк

/ Ю. Кудряшов. – Архангельск : Изд-во Поморского ГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 400 с.

8. Лебединский В. В. Основные этапы пионерского движения : учебное пособие / В. В. Лебединский. – М. : ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1974. – 236 с.

9. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Окаринський. – К., 2001. – 19 с.

10. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Побірченко Наталія Семенівна. – К., 2001. – 475 с.

11. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні : монографія / Ю. Й. Поліщук ; за ред. Н. Г. Ничкало. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – 432 с.

12. Сообщение начальника Волынского ГЖУ от 2 января 1913 г. о деятельности в I Житомирской гимназии польской ученической организации // Центральный державный історичний архів України. – Ф. 276, оп. 1, спр. 470, 120 арк.

13. Сухомлинська О. В. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті психології та педагогіки / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – К. : Педагогічна преса, 2005. – № 1. – С. 41–45.

14. Тотоміанц В. Детские и юношеские организации / В. Тотоміанц // Вестник воспитания. – 1916. – № 7. – С. 146–161.

15. Циркуляр Департамента полиции от 21 ноября 1908 г. о принятии мер к недопущению образования среди учащихся среднеучебных заведений кружков революционного направления // Центральный державный історичний архів України. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 145, 232 арк.

16. Циркуляр Департамента полиции от 25 января 1908 г. о строгом наблюдении за ученическими организациями // Центральный державный історичний архів України. – Ф. 276, оп. 1, спр. 80, 35 арк.

17. Циркулярное сообщение Департамента полиции от 21 ноября

1908 г. об образовании в среднеучебных заведениях кружков, находящихся под влиянием «землячеств» высших учебных заведений, стремящихся внести революционную пропаганду в среду учащихся // Центральный державный історичний архів України. – Ф. 275, оп. 1, спр. 1477, 152 арк.